

УДК 343.222

Драган І. В. – аспірант кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ЕФЕКТИВНІСТЬ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто питання ефективності реалізації кримінальної відповідальності. Висвітлено вплив соціокультурних чинників на кримінально-правове регулювання суспільних відносин. Проаналізовано зміст понять «позитивна кримінальна відповідальність» і «негативна (ретроспективна) кримінальна відповідальність», які визначають сутність механізму реалізації кримінальної відповідальності.

Ключові слова: механізм реалізації кримінальної відповідальності, соціокультурні чинники, кримінальне правопорушення.

Питання механізму реалізації кримінальної відповідальності (МРКВ) є досить багатоаспектним, тому в наукових працях не розроблено його єдиного доктринального трактування. Також ґрунтовно не досліджено чинники впливу на ефективність реалізації кримінальної відповідальності. Зазначене призводить до зниження ефективності практичного застосування кримінально-правових норм.

Проблеми кримінально-правової відповідальності аналізували у своїх працях Л. В. Багрій-Шахматов, Ю. В. Баулін, П. А. Воробей, В. О. Глушков, В. К. Грищук, О. О. Дудоров, В. К. Дуюнов, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, В. О. Меркулова, І. А. Міннікес, І. І. Митрофанов, М. І. Панов, П. П. Сердюк, Є. Д. Скулиш, Я. І. Соловій, М. О. Стручков, В. М. Хомич, О. О. Чистяков, С. Д. Шапченко, С. С. Яценко та ін.

Метою статті є аналіз проблеми ефективності реалізації кримінальної відповідальності, висвітлення впливу соціокультурних чинників на кримінально-правове регулювання суспільних відносин, а також висвітлення змісту понять «позитивна кримінальна

відповідальність» і «негативна (ретроспективна) кримінальна відповідальність», їхньої ролі у визначенні сутності МРКВ.

Оскільки досі не сформовано єдиної позиції вчених щодо аналізованого питання, його вважають одним із найдискусійніших. Учинення кримінального правопорушення завдає шкоди інтересам суспільства, держави, громадянина, що зумовлює необхідність кримінально-правового регулювання, спрямованого на відновлення соціальної справедливості та накладення на правопорушника визначеного законом покарання. Унаслідок цього між людиною, що вчинила кримінальне правопорушення, державою в особі вповноважених державних органів та іншими учасниками кримінального процесу виникають правові відносини, які регулюють кримінальні, кримінально-процесуальні та кримінально-виконавчі правові норми.

Зазначені правові норми становлять механізм кримінально-правового регулювання. Складовою цього механізму є реалізація кримінальної відповідальності, яка визначає підсумковий результат застосування норми права.

Ефективність механізму правового регулювання О. Ф. Скакун визначає як «...міру досягнення очікуваного результату правового регулювання або співвідношення між установленою метою правового регулювання суспільних відносин і реальними результатами» [1, с. 271]. Запропоноване трактування встановлює критерії дієвості кримінальної відповідальності й механізму її реалізації.

Вивчаючи поняття МРКВ і проблеми його ефективності, необхідно передусім розглянути сутність кримінально-правової відповідальності.

Кримінальну відповідальність поділяють на позитивну та ретроспективну (негативну).

Позитивна відповідальність передбачає сумлінне виконання суб'єктами права передбачених законодавством обов'язків, дотримання заборон, вимог права та має об'єктивні й суб'єктивні ознаки. Кримінально-правові настанови у вигляді дозволів і заборон та правомірна поведінка становлять об'єктивні ознаки, а юридичний обов'язок суб'єкта права дотримуватися дозволів і заборон – суб'єктивні ознаки позитивної відповідальності.

Регулятивна функція позитивної відповідальності полягає в упорядкуванні поведінки суб'єктів права шляхом накладення на громадян обов'язків виконувати певні дії (сплачувати податки,

аліменти, утримувати неповнолітніх дітей тощо), не вчиняти суспільно небезпечних, протиправних дій, унаслідок чого відбувається стимулювання правомірної поведінки.

Соціальний аспект позитивної кримінальної відповідальності реалізується в тому, що людина, наділена розумом і морально-вольовими рисами, усвідомлює власний обов'язок щодо правомірної поведінки, поваги до державних та суспільних інтересів, власних прав, а також прав і свобод інших членів суспільства.

Механізм реалізації позитивної кримінально-правової відповідальності належно не досліджено з огляду на те, що він не становить суспільної небезпеки, належно не досліджений, його нормативним підґрунтям є регулятивні правові норми Закону України про кримінальну відповідальність (ЗУпКВ).

Про ретроспективну кримінальну відповідальність ідеться в разі вчинення людиною діяння, яке має всі ознаки кримінального правопорушення та порушує вимоги відповідної норми Кримінального кодексу (КК) України. Негативна кримінальна відповідальність передбачає для правопорушника покарання у вигляді несприятливих наслідків особистого, майнового й іншого характеру.

У разі виникнення цього виду відповідальності між державою та особою встановлюються взаємні права й обов'язки, які реалізують у процесуальному порядку. Ретроспективну відповідальність застосовують суди лише до фізичних осіб. Юридичні особи кримінально-правовій відповідальності не підлягають. Правовий обов'язок правопорушника понести несприятливе покарання за вчинений злочин становить суб'єктивні ознаки негативної відповідальності.

Прагнення задовольнити власні егоїстичні корисливі цілі, нехтуючи суспільними інтересами, що відображає зневажливе ставлення до права, а також свідомо протиправна поведінка, яка призводить до вчинення кримінально караного суспільно небезпечного протиправного діяння, визначає соціальний аспект ретроспективної відповідальності.

З метою реалізації негативної кримінальної відповідальності діє систематизований МРКВ. Унаслідок цього реалізують вимогу правової норми, регулятивну волю державно-владної системи та суб'єктивну волю інших учасників кримінально-правових відносин.

На нашу думку, суспільний характер учинення злочинного діяння свідчить про визначальний вплив соціальних і культурних факторів під час реалізації негативної відповідальності.

З огляду на зазначене, науковці О. О. Ганзенко [2], М. Й. Коржанський [3], Т. О. Огаренко [4], П. М. Рабінович [5] акцентували на соціокультурному аспекті кримінально-правового регулювання, зокрема впливі на правореалізацію низки суспільних чинників, серед яких важливе місце посідають культура та свідомість.

Одним із виявів негативного впливу соціокультурних чинників на ефективність МРКВ є суперечності між вимогами норм права й уявленнями громадян про соціальну цінність права, які зумовлюють протиріччя між фактичним і юридичним змістом кримінально-правових відносин. Унаслідок цього викривляється сприйняття змісту правової норми та реалізації кримінальної відповідальності.

Зниження ефективності реалізації кримінальної відповідальності спричиняє також невідповідність між індивідуальними потребами (економічними, політичними, культурними тощо) і можливістю їх задоволення, а невдоволення власним соціальним статусом формує внутрішній психологічний свідомий протест людини проти наявного порядку суспільних відносин та призводить до протиправної поведінки. За цих обставин кримінальне правопорушення сприймають як можливість досягнення особистих цілей шляхом учинення суспільно небезпечного протиправного діяння.

Окреслене коло проблем створює сприятливі передумови для свідомого ігнорування вимог норм права під час кримінально-правових відносин, зокрема реалізації кримінальної відповідальності.

Низький рівень правової культури також спричиняє формування антисоціальних спрямувань.

Дослідник Ю. М. Дмитрієнко визначає історичне формування «типово "українського", духовно-ідейного уявлення про право» [6, с. 6], окреслює поняття української правової культури та свідомості, що є наслідком усіх історичних етапів становлення Української держави.

Ми поділяємо позицію І. В. Галицького, згідно з якою «правовий менталітет – це порівняно цілісна сукупність правових звичаїв, вірувань, думок, складова єдиної психокультурної

традиції, світоглядне явище, наслідок впливу на правосвідомість колективного несвідомого, що має вияв у специфіці поведінки, локальних учинках, як результат формування світогляду від найдавніших форм протягом багатьох поколінь» [11, с. 44].

Про генетичний код народу зазначав і К. Г. Юнг як про «сховища латентних шарів пам'яті людства, що складається з потужних первинних психічних образів-архетипів. Ними можуть бути вроджені ідеї та спогади, що визначають здатність людьми сприймати, переживати і реагувати на об'єкти та події певним образом» [7, с. 90]. Архетипи – це утворення, які забезпечують взаємодію особи та навколишнього суспільного середовища як єдиного цілого. Архетип зберігає історичну пам'ять етносу, нації, національності, народу, інших спільнот людей та окремих особистостей. Завдяки архетипам зберігається генетичний взаємозв'язок між свідомістю та її етнічним корінням.

Упродовж тривалого часу Україна перебувала в складі Російської імперії, а згодом – СРСР. Закономірною рисою представників української нації є відчуття страху та беззахисності перед органами державної влади, що формує своєрідний «психологічний синдром», відповідно до якого отримати допомогу щодо розв'язання особистої проблеми можна лише за умови надання хабара або залучення знайомств.

Фундаментом формування культурно-ціннісних установок людини є соціальні відносини та суспільні умови життя, які визначають правовідносини держави й громадян.

Відповідно до позиції В. С. Бредневої, «правова установка – це особливий стан психічного складу особистості, що схиляє до певної активності під впливом потреби й особистого інтересу» [8, с. 34]. Негативний соціокультурний вплив спричиняє правові установки, спрямовані на формування зневажливого ставлення до норм права та домінування протиправної поведінки під час кримінально-правових відносин, що призводить до підвищення рівня злочинності й зниження дієвості МРКВ.

У цьому контексті слід констатувати широке висвітлення в засобах масової інформації кризового стану правоохоронної та правової систем.

Негативне сприйняття державно-владного впливу кримінально-правової норми спричиняє становлення таких правових цінностей, які визначають протиправну поведінку суб'єктів кримінально-правових відносин, ускладнюючи дію МРКВ.

На нашу думку, такі поняття, як «застосування норми права», «реалізація кримінальної відповідальності», «механізм реалізації кримінальної відповідальності», мають єдине трактування для всіх держав світу, а відмінності в практичному їх застосуванні зумовлені історично сформованим соціокультурним середовищем кожного окремого народу, суспільства. Це означає, що соціальні, політичні та культурні чинники визначають необхідні напрями реформування МРКВ у нашій країні.

Для здійснення прогресивних реформ доцільно переосмислити функції реалізації кримінальної відповідальності. На думку І. І. Митрофанова, «встановлення виду та розміру (строку) покарання за конкретний злочин і загроза покарання виконує не лише превентивну, а й виховну функції. Попереджувальна роль полягає в застосуванні ЗУпКВ на практиці до конкретних осіб, які вчинили злочини. Невідворотність кримінально-правового реагування формує в членів суспільства впевненість у захисті їх особистості, прав, свобод, власності й безпеки» [9, с. 16].

Досить низькою є ефективність попереджувальної функції та виховного впливу реалізації кримінальної відповідальності, оскільки правопорушник сприймає вимоги правової норми як перешкоду, яку треба подолати з метою уникнення відповідальності.

Особа, яка внаслідок накладення визначеного обвинувальним вирокком суду покарання потрапляє до місць позбавлення волі, перебуває протягом тривалого часу в соціальному оточенні зі стійкими протиправними установками, що може згодом спричинити формування суспільно небезпечної поведінки. У разі накладення покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, правопорушник продовжує перебувати в тому самому соціальному середовищі зі сформованою протиправною поведінкою. Це означає, що соціокультурні чинники безпосередньо впливають на зростання рівня злочинності як суспільно небезпечного, протиправного явища державно-правової дійсності.

У цьому контексті необхідно з'ясувати, чи достатньо передбачених кримінальним правом засобів, спрямованих на забезпечення виконання превентивної та відновлювальної функцій, а також заходів державного реагування не лише на вчинення кожного окремого кримінального правопорушення, а й на його попередження.

Громадянин, який має протиправні установки, перебуваючи в соціумі, становить потенційну небезпеку для суспільства. Кримінальний кодекс України закріплює принцип відповідальності особи лише за наявності її вини з урахуванням положень Конституції України. Так, ст. 62 Конституції України проголошує, що особа вважається невинуватою в учиненні злочину і не може бути піддана покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду відповідно до закону [9, с. 18]. Отже, у разі вчинення суспільно небезпечного діяння, негативну кримінальну відповідальність реалізують лише з часу набрання законної сили обвинувальним вироком суду.

Позиція В. В. Сташиса, згідно з якою «кримінальне законодавство спрямоване на досягнення ще однієї перспективної мети – знизити ймовірність злочинних діянь у соціумі за допомогою застосування закону або погрози» [10, с. 43–44], визначає динаміку злочинності як критерій ефективності МРКВ, ураховуючи соціокультурні чинники.

На засіданні парламентського комітету з питань правоохоронної діяльності у вересні 2016 року керівництво МВС і Національної поліції України констатувало, що рівень злочинності в нашій державі зростає: за вісім місяців 2016 року на 10 тис. населення він збільшився до 107 злочинів (2015 року – 88). Загальна кількість злочинів збільшилася на 22,6 %. Найбільший відсоток становлять злочини майнового характеру (60 % від загальної кількості протиправних діянь) [11].

Зростання рівня злочинності актуалізує необхідність дослідження цілісного поняття реалізації ретроспективної кримінальної відповідальності й окремих його складових. На нашу думку, визначення кримінальної відповідальності, запропоноване І. Г. Богатирьовим й А. В. Савченком, згідно з яким це – «багатофункціональне явище, що разом з іншими видами юридичної відповідальності виконує регулятивну, превентивну, каральну, відновлювальну та виховну функції» [12, с. 133], окреслює ідеальну модель кримінальної відповідальності, проте в наукових працях механізм реалізації такої моделі відповідальності не вивчено. Зазначені науковці стверджують: «Задля посилення ролі відновлювальної функції кримінальної відповідальності слушним є встановлення нових гарантій виконання державою своїх зобов'язань із захисту прав

особи, яка потерпіла від злочину, шляхом запровадження сплати у випадках, визначених законом, штрафу на її користь» [13, с. 134].

У разі встановлення юридичного факту вчиненого злочину, унаслідок якого завдано матеріальної або моральної шкоди потерпілому, задіюють кримінально-процесуальні норми Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, які регламентують порядок стадій кримінального процесу.

Стаття 127 КПК України визначає право потерпілого на відшкодування (компенсацію) завданої шкоди на будь-якій стадії кримінального провадження [13, с. 64–65].

Іншим напрямом відшкодування завданого вчиненим злочинном матеріального збитку, відповідно до ст. 128 КПК України, є подання цивільного позову на стадії кримінального провадження [13, с. 65].

У разі задоволення цивільного позову суд на підставі ст. 129 КПК України на підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе юридичну відповідальність, покладає обов'язок відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої вчиненим кримінальним правопорушенням [13, с. 65–66].

Водночас спрямовані на відшкодування матеріальної шкоди правові норми не усувають ризиків можливої несплати визначених судом виплат. Один із ризиків може полягати в економічній неспроможності особи, яку вироком суду визнано винною, відшкодовувати завдані злочинним діянням збитки.

Інший ризик полягає у свідомому доведенні засудженою особою власного матеріального становища до неплатоспроможного стану з метою ухилення від відшкодування майнової шкоди.

За статистичними даними Міністерства юстиції України, щодо звернення до виконання рішень судів у частині майнових стягнень за перше півріччя 2016 року звітного періоду внаслідок розкрадання приватній власності було завдано майнового збитку на загальну суму 9 458 712 грн, з яких відшкодовано 254 059 грн. Сума відшкодування становить близько 2,7 % від суми завданого збитку. Унаслідок учинення інших злочинів приватній власності завдано збитків на 5 527 278 грн, з яких відшкодовано 1 586 512 грн, що становить 27 % від загальної суми збитку.

Виконання визначеного обвинувальним вироком суду покарання, зокрема матеріального характеру, є завершальним

етапом реалізації кримінальної відповідальності, який свідчить про рівень ефективності дії МРКВ.

Наведені статистичні дані підтверджують недосконалість нормативної бази МРКВ в аспекті реалізації кримінальної відповідальності, яка полягає в накладенні майнових стягнень. Вивчення цієї проблеми лише в контексті юрисдикції Міністерства юстиції України (винятково щодо виконання судових рішень) недопустимо, оскільки для реалізації обвинувального вироку необхідний державно-владний примус правоохоронних органів.

Окреслені проблеми свідчать про об'єктивно зумовлену потребу у вивченні складових елементів структури МРКВ та впливу соціокультурних чинників на його ефективність.

На нашу думку, недостатність передбачених у МРКВ санкцій кримінально-правових норм, спрямованих на запобігання вчиненню правопорушень, забезпечення правомірної поведінки, спричиняє низький рівень ефективності реалізації кримінальної відповідальності й високий рівень злочинності. Підвищення ефективності МРКВ можливе шляхом переосмислення принципів дії ЗУпКВ.

На сучасному етапі реформування нормативно-правової бази та практики її застосування доцільно переглянути функції кримінально-правових норм, наслідки юридичної відповідальності, спрямувавши їх на сприяння соціальної адаптації осіб із кримінальними нахилами.

Розширення функцій правових норм ЗУпКВ має сприяти запобіганню можливій протиправній поведінці людини шляхом її трансформації, поглибленню змісту позитивної кримінальної відповідальності.

Визначений підхід посилює виховну функцію МРКВ, яка полягає в суспільній реабілітації, професійній особистісній реалізації правопорушника під час відбування покарання.

З метою підвищення ефективності МРКВ правозастосовна діяльність має бути спрямована на повне відновлення соціальної справедливості, відшкодування матеріальної та моральної шкоди потерпілому, суспільству, державі й соціальну реабілітацію правопорушника.

Детального вивчення потребують соціокультурні чинники реалізації кримінальної відповідальності, їхній визначальний вплив на функціональні характеристики елементів МРКВ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун. – 4-те вид., доповн. і переробл. – Київ : Алерта, 2013. – 524 с.
2. Ганзенко О. О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ганзенко Олександр Олександрович. – Київ, 2003. – 20 с.
3. Коржанський М. Й. Презумпція невинуватості і презумпція вини : монографія / М. Й. Коржанський. – Київ : Атіка, 2004. – 216 с.
4. Огаренко Т. О. Соціальні фактори регулювання правової системи: проблемне поле дослідження / Т. О. Огаренко // Держава та регіони. – 2013. – № 2. – С. 28–32. – (Серія «Право»).
5. Рабінович П. М. Деякі сучасні концепції права в Росії та Україні (у світлі потребового праворозуміння) / П. М. Рабінович // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 150–168.
6. Про українську правову свідомість та культуру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://info-library.com.ua/libs/stattya/2516pro-ukrayinsku-pravovu-svidomost-ta-kulturu.html>. – Назва з екрана.
7. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов / К. Г. Юнг ; пер. с англ. – М. : Port-Royal, 1997. – 384 с.
8. Бреднева В. С. Уровни правосознания и юридическая деятельность : монография / В. С. Бреднева. – Южно-Сахалинск : СахГУ, 2010. – 646 с.
9. Митрофанов І. І. Кримінальне право : навч. посіб. / І. І. Митрофанов. – Київ : ПП Щербатих, 2009. – 646 с.
10. Сташис В. В. Роль і значення покарання в системі запобігання злочинності / В. В. Сташис // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 13–14 жовт. 2011 р.) / [редкол.: В. Я. Тацій та ін.]. – Харків : Право, 2011. – С. 40–44.
11. Статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korupciya.com/v-ukrayini-zroslo-zlochinnist-statistika/>. – Назва з екрана.

12. Богатирьов І. Кримінальна відповідальність як сучасна проблема кримінального права України / І. Богатирьов, А. Савченко // Кримінальне право. – 2016. – № 2. – С. 133–137.

13. Кримінальний процесуальний кодекс України. – Суми : Нотіс, 2012. – 292 с.

Стаття надійшла до редколегії 20.04.2017
